

Ks. PIOTR PAĆKOWSKI

NIESZPORY O NAJŚWIĘTSZEJ MARYI PANNIE W XIX I XX WIEKU NA PODSTAWIE ŚPIEWNIKÓW KATOLICKICH

Powszechność polskich tłumaczeń psalterza w różnych edycjach modlitewników zarówno katolickich, jak i protestanckich¹, świadczy o praktyce wykorzystywania psalmów przez wiernych jako ich osobistej modlitwy. Nieznajomość języka łacińskiego, a co za tym idzie — trudności w uczestniczeniu i rozumieniu liturgii stały się podstawą powstawania nabożeństw ludowych, w których kapłan sprawował liturgię po łacinie, wierni zaś modlili się w języku własnym². Taki mechanizm zadziałał również w procesie powstawania nabożeństwa nieszpornego w języku polskim. Pierwszą, polską wersję nieszpórów, jako odpowiednik kanonicznej godziny brewiarzowej, znajdujemy w modlitewniku katolickim wydrukowanym w Krakowie w 1700 r.³ Nabożeństwo to posiadało psalmy w tłumaczeniu ks. Jakuba Wujka. Ciekawą pozycją, będącą znakiem ludowej tradycji religijnej, jest śpiewnik ks. Pankracego Folwarskiego⁴, zawierający psalterz w tłumaczeniu Franciszka Karpińskiego. Wprawdzie w śpiewniku tym nie ma specjalnie wyodrębnionego nabożeństwa nieszpornego, to jednak następujące po psalmach *Hymny niedzielne* na poszczególne godziny brewiarzowe pozwalają snuć przypuszczenia, że teksty te były wykorzystywane przez wiernych podczas nieszpórów. Niestety, oba źródła nie podają melodii na jakie wierni mają śpiewać psalmy⁵. Wspominamy je jednak, by podkreślić, iż polskie teksty nabożeństwa nieszpornego były znane i propagowane na długo przed formalnym wydaniem tekstów wraz z przypisanymi im melodiami. Potwierdza to również świadectwo znajdujące się w aktach wizytacji dekanatu lubelskiego z roku 1800 dotyczące parafii Abramowice, gdzie „(...) kapłan odmawiał (...) nieszpory po łacinie, a lud w tym czasie śpiewał po polsku psalmy, na przemian mężczyźni i niewiasty przy współdziale organisty”⁶

¹ Z. WIT, *Nieszpory polskie*, RTK 34 (1987), z. 7, s. 347.

² I. PAWLAK, *Nieszpory maryjne w polskich śpiewnikach katolickich II połowy XX wieku* (mps. referatu ogłoszonego podczas festiwalu muzyki sakralnej *Gaude Mater*, Częstochowa 1992).

³ WIT, *dz. cyt.*, s. 347.

⁴ P. FOLWARSKI, *Śpiewnik*, Kraków 1802.

⁵ Śpiewnik Folwarskiego zawiera tylko pewne sugestie dotyczące melodii, jakie należy stosować do poszczególnych tekstów.

⁶ WIT, *dz. cyt.*, s. 349.

Od połowy XIX w. wydawane są w Polsce śpiewniki przeznaczone bądź dla ogółu wiernych, bądź dla poszczególnych stanów czy grup społecznych, zawierające *Nieszpory* w języku polskim wraz z melodiami. Początkowo znajdują w nich miejsce tylko *Nieszpory niedzielne*⁷, później także na święta maryjne i z racji innych okoliczności, takich jak Boże Ciało, czy o Aniołach lub za zmarłych⁸. Wystąpienie niniejsze dotyczy tylko Nieszporów o Najświętszej Maryi Pannie. I choć wydaje się, że ich popularność wykonywania w stosunku do nieszporów niedzielnych jest znacznie mniejsza, to jednak ich rosnąca powszechność w różnego rodzaju edycjach śpiewników wskazuje na to, iż przynajmniej muzycy kościelni i wydawcy dostrzegali rangę tego nabożeństwa maryjnego w duszpasterstwie. Z muzykologicznego punktu widzenia interesującą rzeczą jest odpowiedź na następujące pytania: Kiedy po raz pierwszy w polskich śpiewnikach pojawiły się Nieszpory o Najświętszej Maryi Pannie w rodzimym języku i opatrzone melodiami? Jakie są źródła pochodzenia melodii? Na ile mają one związek z psalmodią gregoriańską, a na ile pochodzą z własnej inwencji kompozytora? W niniejszym opracowaniu przyjrzymy się niektórym melodiom śpiewów występujących w nieszporach maryjnych, które mają charakter psalmodyczny, tzn. albo poprzez swoją melodykę, albo przez strukturę nawiązującą do psalmodii gregoriańskiej. Chodzi tu o psalmy i kantyki oraz o śpiew *Magnificat*. Zajmiemy się także melodiami antyfon do psalmów oraz responsoriami. Śpiewy te określimy jako psalmopochodne. Nie mają one budowy typowej dla psalmodii łacińskiej, jednak z psalmami są nierozzerwalnie związane. Antyfony w liturgii rzymskiej rozpoczynają i kończą poszczególne psalmy Liturgii Godzin. Ich zadaniem jest między innymi podanie tonacji psalmu⁹. Jeśli zaś chodzi o responsoria, to ich treść bardzo często stanowią fragmenty psalmów. Również medytacyjny charakter zbliża responsorium do psalmów¹⁰. Z rozważań naszych wyłączamy natomiast hymny i antyfony maryjne występujące w nieszporach, które z racji formy pieśni, jaką przyjmują w śpiewnikach polskich, powinny stać się przedmiotem badań hymnologów i etnomuzykologów. W badaniach tych staraliśmy się dotrzeć do jak najwcześniejszych wydań śpiewników zawierających nieszpory maryjne wraz z nutami. Jak się okazało, najstarszym był śpiewnik ks. Jana Siedleckiego z 1880 r. Ostatnim wykorzystanym źródłem było 39-te wydanie śpiewnika tego samego autora z 1994 r. Tak ujęte ramy czasowe pozwolą nam przyjrzeć się zmianom, jakie zachodziły w różnych edycjach w poszczególnych okresach, a przede wszystkim zmianom, jakie w ro-

⁷ M.M. MIODUSZEWSKI, *Śpiewnik kościelny czyli pieśni nabożne z melodyjami w Kościele Katolickim używane*, Kraków 1838, s. 336–342.

⁸ WIT, *dz. cyt.*, s. 353.

⁹ W. SCHENK, *Antyfony*, EK 1, Lublin 1985, szp. 710.

¹⁰ B. NADOLSKI, *Liturgika*, t. II: *Liturgia i czas*, Poznań 1991, s. 233; B. BODZIOCH, *Śpiewy Liturgii Godzin Triduum Paschalnego w języku polskim po Soborze Watykańskim II*, Lublin 1994 (mps pracy mgr, BIM KUL), s. 53.

zumieniu i sprawowaniu Liturgii Godzin wprowadził Sobór Watykański II oraz w jaki sposób zostały one podjęte przez wydawców polskich.

1. Źródła

Badania niniejsze oparte zostały na zbiorze 38 śpiewników katolickich wydanych w Polsce w latach 1886–1994. Były to: śpiewniki ks. Jana Siedleckiego, śpiewnik ks. Lewkowicza (oba wydawane w długich seriach wydawniczych), śpiewniki ukazujące się na terenie Śląska, zawierające towarzyszenia organowe, różne wydawnictwa mające bardziej lokalny zasięg oraz *Śpiewnik Liturgiczny* mający szczególne znaczenie dla odnowionej liturgii. Poniżej przedstawiony zostanie podział na grupy poszczególnych wydawnictw wraz z przyjętymi symbolami, które pomogą nam odnosić się do konkretnych śpiewników w trakcie późniejszych szczegółowych analiz. Poszczególne grupy śpiewników obejmują wydania, w których nieszpory zamieszczane są w sposób niezmienny:

- S1 — *Śpiewnik ks. Jana Siedleckiego* — wydania z lat 1886–1895;
 S2 — *Śpiewnik ks. Jana Siedleckiego* — wydania z lat 1908–1920;
 S3 — *Śpiewnik ks. Jana Siedleckiego* — wydania z lat 1928–1953;
 S4 — *Śpiewnik ks. Jana Siedleckiego* — wydania z lat 1959–1973;
 S5 — *Śpiewnik ks. Jana Siedleckiego* — wydania z lat 1980–1994;
 Lw — *Śpiewnik ks. W. Lewkowicza* — wydania z lat 1962–1969;
 Gi — Gillar Ryszard, *Zbiór melodyi dla użytku kościelnego i prywatnego*, Bytom 1903;
 H — Hoppe Karol, *Chorał czyli towarzyszenie organ do książki parafialnej „Droga do nieba”*, Racibórz 1920;
 Ci — Cieplik Tomasz, *Pieśni nabożne i katolickie dla użytku kościelnego i domowego na cały rok, jako też i pieśni dla członków „Kongregacji Maryańskiej”, „Straży Honorowej”*; do *Przen. Oblicza P Jezusa i innych bractw, ułożone na cztery głosy do grania na organach lub harmonium*, Bytom G/Śl. 1922;
 ChS — *Chorał do śpiewników śląskich*, R. Rak (red.), Katowice 1966;
 ChOp — *Chorał Opolski*, Opole 1989;
 Maz — Mazurowski Józef, *Melodye do Zbioru Pieśni Nabożnych Katolickich dla użytku kościelnego. Ułożone do grania na organach i śpiewania na cztery głosy*. Wydanie 3 poprawione, Pielplin 1907;
 Fl — Flaszka Tomasz, *Śpiewnik Kościelny Katolicki. Największy zbiór pieśni nabożnych z nutami do śpiewu na 2 głosy*, cz. III. Wydanie nowe, poprawione i uzupełnione, Kraków 1930;
 Sz1 — Szyca Jan, *Śpiewnik Kościelny*, wyd. *Ars Christiana* 1956;

Sz2 — Szycza Jan, *Śpiewnik Maryjny*, Warszawa 1957;

R1 — Rączkowski Feliks, *Wielbij duszo moja Pana. Śpiewnik Kościelny*, Warszawa brw;

R2 — Rączkowski Feliks, *Śpiewajmy Bogu. Śpiewnik parafialny*, Warszawa 1988;

Cha — Chamski Hieronim, *Śpiewnik Kościelny* — wydania z lat 1974–1982;

SL — *Śpiewnik Liturgiczny*, Lublin 1991.

*Śpiewnik ks. Jana Siedleckiego*¹¹ jest najbardziej popularną edycją spośród wszystkich śpiewników wchodzących w skład materiału źródłowego. Jego pierwsze wydanie miało miejsce w 1886 r. i ukazuje się aż po dzień dzisiejszy. Dotąd opublikowano trzydzieści dziewięć wydań. Wraz ze zmieniającą się sytuacją społeczno-polityczną, przepisami liturgiczno-prawnymi śpiewnik zmieniał swój kształt i treść tak, by jak najlepiej osiągać cele, dla których był wydawany. Zmiany te obejmowały nie tylko tytuł i szatę graficzną, ale przede wszystkim repertuar zawarty w śpiewniku¹². Główne zmiany polegały na eliminowaniu pieśni mało popularnych, z nieaktualnym lub przestarzałym tekstem i zastępowaniu ich pieśniami nowymi lub poprawionymi. Takie tendencje możemy obserwować niemal w każdej kolejnej edycji śpiewnika¹³. Również w kwestii Nieszporów o Najświętszej Maryi Pannie takie zmiany mają miejsce. Dotyczą one przede wszystkim melodii poszczególnych śpiewów nabożeństwa nieszpornego. Wraz z reformą Liturgii Godzin dokonanej po Soborze Watykańskim II w 1971 r., zmianie uległ także liturgiczny układ nieszporów, który również znalazł odzwierciedlenie w nowych edycjach śpiewnika księdza Sie-

¹¹ Ks. Jan Siedlecki urodził się 14 grudnia 1829 r. w Warszawie. W 1847 r. wstąpił do Zgromadzenia Księży Misjonarzy w Warszawie. Studia teologiczne ukończył w 1852 r. W 1857 r. został mianowany wykładowcą seminarium we Włocławku. W 1862 r. przybył do Krakowa, gdzie powołano go na stanowisko prokuratora Seminarium Duchownego na Stradomiu. W 1874 r. wystąpił ze Zgromadzenia i został katechetą w szkole podstawowej w Krakowie. Zmarł 10 lutego 1902 r. Pod jego nazwiskiem ukazało się szereg wydawnictw popularno-dewocyjnych, liturgicznych i ascetycznych. Najważniejszym dziełem ks. Siedleckiego był wydany po raz pierwszy w 1876 r. *Śpiewniczek zawierający Pieśni Kościelne dla użytku młodzieży szkolnej*. Zbiór ten wielokrotnie przez kolejnych redaktorów zmieniany, poprawiany, dostosowywany do aktualnych zwyczajów i przepisów liturgicznych, cieszy się do dziś bardzo dużą popularnością; R. GRADZIK, *Dzieje „Śpiewnika Kościelnego” ks. Jana Siedleckiego w latach 1876–1928*, Lublin 1980 (mps pracy mgr, BIM KUL), s. 5–6.

¹² Pierwsze wydanie z 1876 r., będące broszurą zawierającą 64 pieśni kościelnych bez nut, było tytułowane *Śpiewniczek zawierający pieśni kościelne dla użytku młodzieży szkolnej*. Dwa lata później ukazał się zbiór, liczący już 145 pieśni, pod tytułem *Śpiewniczek zawierający pieśni kościelne z melodiami dla użytku młodzieży szkolnej*. Gruntownych zmian dokonano w wydaniu jubileuszowym z 1928 r., gdzie zmianie uległ tytuł, który teraz brzmi *Śpiewnik kościelny*, oraz przede wszystkim repertuar. Tego typu transformacjom śpiewnik podlega przez cały okres jego wydawania, aż po dzień dzisiejszy; M. SZOLTYSEK, *Śpiewniki kościelne w Polsce po Soborze Watykańskim II w świetle reformy liturgii*, Lublin 1991 (mps pracy mgr, BIM KUL), s. 26.

¹³ Szczegółową analizę i opis tych zmian znajdujemy w pracach magisterskich Romana Gradzika i Stefanii Grendy, dotyczących dziejów śpiewnika ks. Siedleckiego, napisanych w Instytucie Muzykologii Kościelnej KUL.

dleckiego, choć nie nastąpiło to od razu. Warto tu zauważyć, iż kolejne po 1959 r. wydania ukazywały się już po Soborze Watykańskim II, a wydania z 1973 i 1975 r. — po reformie Liturgii Godzin z 1971 r. Reforma ta jednak nie znalazła odzwierciedlenia w śpiewnikach wydawanych w tym czasie. Nie skorzystano w nich także z możliwości, jaką dawała już w 1967 r. Instrukcja *Tres abhinc annos*. Mówi ona, że „w przypadku odprawiania laudesów i nieszporów z udziałem ludu, można zamiast czytania kapitulum wziąć dłuższe czytanie z Pisma św. korzystając z tekstu zaczerpniętego np. z matutinum albo ze Mszy św. danego dnia, ewentualnie z lekcjonarza na dni powszednie, dodając — o ile to będzie wskazane — krótką homilię. Przed oracją zaś — jeżeli następuje bezpośrednio Msza św. — może mieć miejsce także modlitwa wiernych. Ilekroć dodaje się te elementy, można odmówić tylko trzy psalmy, w ten sposób: w laudesach bierze się jeden z pierwszych trzech psalmów, kantyk i ostatni psalm; w nieszporach zaś można wybrać trzy spośród pięciu psalmów”¹⁴. Możliwość, jaką dawała ta instrukcja, jest o tyle ważna, iż zapowiadała ona już bardzo konkretne zmiany w strukturze godzin kanonicznych, które postulowała *Konstytucja o liturgii świętej* Soboru Watykańskiego II, a które zostały formalnie urzeczywistnione dopiero w 1971 r. Dostosowanie struktury nieszporów do odnowionej liturgii w śpiewnikach ks. Siedleckiego znalazło swój wyraz dopiero w wydaniach po 1980 r., w których znalazła się specjalna nota *Od Redakcji*. Znajdujemy w niej informacje, że wprowadzone zmiany, z racji krótkiego czasu jaki miał do dyspozycji nowy zespół redakcyjny, są niewielkie i miały przystosować najbardziej potrzebne śpiewy do aktualnie obowiązujących przepisów liturgicznych. Dotyczą one jedynie *Nieszporów polskich* oraz *Pogrzebu chrześcijańskiego*. Redaktorzy wyrażają również przekonanie o konieczności gruntownych zmian w śpiewniku by sprostać wymogom posoborowej odnowy liturgicznej i potrzebom duszpasterskim¹⁵. W wydaniu 39-tym z 1987 r. znajduje się nowa nota *Od Redakcji*. Z niej dowiadujemy się, że w obecnym śpiewniku zaszły istotne zmiany i modyfikacje dostosowujące zawartość śpiewnika do wymogów posoborowej odnowy liturgicznej.

Śpiewnik parafialny ks. Lewkowicza miał 11 edycji. Pierwsze wydanie ukazało się w 1961 r., ostatnie w 1982 r. Jak wynika z tych dat, pierwsze wydania śpiewnika miały miejsce jeszcze przed Soborem Watykańskim II, ostatnie zaś były śpiewnikami posoborowymi. Zmiany jakie zachodziły w kolejnych edycjach świadczą o dbałości autora o ich przydatność liturgiczną. Niestety, nie dotyczyły one nieszporów i to zarówno cyklu niedzielnego, jak i cyklu o Matce Bożej. Mimo iż wydania 8–11 ukazywały się już po reformie Liturgii Godzin, zmiany jakie zaszły w strukturze nie-

¹⁴ ŚWIĘTA KONGREGACJA OBRZĘDÓW, *Druka Instrukcja Wykonawcza do Konstytucji o Świętej Liturgii „Tres abhinc annos”*, w: E. SZTAFROWSKI (red.), *Posoborowe prawodawstwo kościelne*, t. 1, z. 2, Warszawa 1969, s. 234, nr 21.

¹⁵ J. SIEDLECKI, *Śpiewnik Kościelny*, Opole 1980²⁶, s. XI.

szporów nie znalazły w nich odzwierciedlenia. We wszystkich wydaniach śpiewnika nabożeństwo to jest identyczne, w nie zmienionej, przedsoborowej formie.

Z początkiem XIX w. rozpoczyna się na Śląsku okres ożywionej działalności w zakresie wydawania katolickich książek o treści religijnej w języku polskim. Wobec wieloletnich, zewnętrznych nacisków, aby życie publiczne podporządkować nakazom władz administracyjnych, jedynymi miejscami, gdzie ingerencja władz skazana była z reguły na niepowodzenie stały się: rodzina i Kościół. Te dwie instytucje były, w pewnym sensie, gwarantami przetrwania i ciągłości polskiej tradycji na Śląsku. Katolickie ośrodki wydawnicze nastawione były głównie — a niektóre wyłącznie — na polską twórczość i działalność religijną. Wydawano różnego rodzaju modlitewniki, katechizmy, żywoty świętych, kantyczki, kancjonały i śpiewniki¹⁶. Bardzo charakterystycznym dla tego regionu było wydawanie śpiewników zawierających towarzyszenie organowe do pieśni kościelnych zawartych w różnych modlitewnikach i śpiewnikach nie posiadających nut. Jednym z takich śpiewników był *Zbiór melodyi dla użytku kościelnego i prywatnego* zebrany przez Ryszarda Gillara¹⁷. Omawiany śpiewnik zawiera towarzyszenie organowe do nabożeństwa nieszpornego o Najświętszej Maryi Pannie. Drugim śpiewnikiem pochodzącym ze Śląska jest *Chorał czyli towarzyszenie organ do książki parafialnej „Droga do Nieba” wydania ks. radcy duchownego Ludwika Skowronka*. Zbiór ten opracował Karol Hoppe¹⁸, organista i rektor chóru kościelnego.

Trzecim źródłem z początków XX w., zawierającym nieszpory o Najświętszej Maryi Pannie i pochodzącym z regionu śląskiego, jest zbiór pieśni z akompaniamentem organowym ułożony przez Tomasza Cieplika¹⁹

¹⁶ L. SOSNOWSKI, *Pieśni religijne w katolickich śpiewnikach śląskich z pierwszej połowy XIX wieku*, Lublin 1980 (mps pracy lic., BIM KUL), s. 1a.

¹⁷ Ryszard Gillar urodził się 28 marca 1855 r. w Hulczynie na Morawach. Stanowisko organisty przy kościele NMP w Bytomiu objął 1 grudnia 1892 r. Urząd swój piastował do momentu przejścia na emeryturę, tj. do 1924 r. Zmarł 20 stycznia 1939 r. w Hulczynie, a pochowany został 24 stycznia na cmentarzu *Mater Dolorosa* w Bytomiu. Jego zasługi w propagowaniu muzyki kościelnej najbardziej widoczne są w odniesieniu do publikacji. Wydał kilkanaście zbiorów zawierających pieśni kościelne i pomoce dla organistów, wśród których najważniejszy jest *Zbiór melodyi dla użytku kościelnego i prywatnego*; J. CHUDALLA, *Ryszard Gillar i Tomasz Cieplik jako autorzy towarzyszeń organowych do polskiej pieśni kościelnej na Śląsku*, Lublin 1996 (mps pracy mgr, BIM KUL), s. 25–26.

¹⁸ Karol Hoppe urodził się 11 kwietnia 1883 r. w Rożdzeniu na Śląsku. Był absolwentem Seminarium Nauczycielskiego. Od 1909 r. pracował jako organista w Katowicach-Bogucicach. Studia muzyczne odbył we Wrocławiu. Od 1922 r. był wykładowcą w Państwowym Gimnazjum i w Szkole Muzyki Kościelnej w Katowicach. Był również członkiem Komisji Diecezjalnej dla Muzyki Kościelnej. Komponował, pisał liczne artykuły na temat muzyki liturgicznej i śpiewu; G. MIZGALSKI, *Hoppe Karol*, w: *Podręczna Encyklopedia Muzyki Kościelnej*, Poznań–Warszawa–Lublin 1959, s. 207.

¹⁹ Tomasz Cieplik urodził się 7 grudnia 1861 r. w Kuniowie k. Kluczborka. Wychowanie muzyczne zdobył pod kierunkiem J. Steina w Seminarium Nauczycielskim w Oleśnie. Po jego ukończeniu pracował jako nauczyciel, organista i dyrygent chóru w Miechowicach. W 1892 r. założył w Bytomiu Skład Fortepianów (*Pianofortelager*), który w 1905 r. przekształcił w jedno z największych na Śląsku sklepów

W 1966 r. Wydawnictwo Kurii Diecezjalnej w Katowicach, nakładem Księgar- ni św. Jacka, wydało *Chorał do modlitewników śląskich*. Jak podkreślają autorzy przedmowy jest on „nowoczesny w ujęciu i uwzględnia najnowsze wymagania li- turgii”²⁰. Jednak w kwestii nieszpórów maryjnych nie zaszyły w nim żadne zmiany.

W latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku nakładem Diecezjalnego Wydaw- nictwa Św. Krzyża w Opolu ukazał się kolejny, duży zbiór pod tytułem *Chorał opolski*, zawierający akompaniament organowy. Zbiór ten został opracowany przez zespół pracowników Studium Muzyki Kościelnej przy Instytucie Teologiczno-Pas- toralnym, Filii KUL w Opolu i Diecezjalnej Komisji Muzyki Kościelnej. W przed- mowie, biskup opolski A. Nossol zwraca szczególną uwagę na propozycje śpiewów przeznaczonych do sprawowania Liturgii Godzin, zwłaszcza porannej jutrzni i wie- czornych nieszpórów. Przypomina on soborową *Konstytucję o liturgii świętej*, która zaleca, aby szczególnie w niedziele i święta w kościołach wraz z udziałem wiernych były odprawiane główne godziny liturgii brewiarzowej, a zwłaszcza nieszpory. Biskup przypomina również prośbę Ojca świętego Jana Pawła II, który odwiedzając Polskę w dniu 21 czerwca 1983 r. prosił na Górze Św. Anny, by wierni tę piękną nieszporną liturgię dalej kontynuowali²¹.

Oprócz śpiewników wydawanych w długich seriach wydawniczych, charakte- rystycznych dla regionu śląskiego zbiorów zawierających towarzyszenie organowe ukazywały się w naszym kraju śpiewniki mające znaczenie raczej tylko lokalne. Były to (w porządku chronologicznym): śpiewnik ks. Mazurowskiego, *Śpiewnik kościelny katolicki* Tomasza Flaszcy, śpiewniki ks. Jana Szyca, śpiewniki Feliksa Rącz- kowskiego oraz śpiewniki ks. Hieronima Chamskiego. Z pewnością nie są to wszyst- kie śpiewniki zawierające Nieszpory o Najświętszej Maryi Pannie, jakie ukazały się w Polsce, ale wraz z zaprezentowanymi powyżej stanowią one wystarczający prze- gląd źródeł, by scharakteryzować i omówić problem nabożeństwa nieszpornego ku czci Matki Bożej.

W 1991 r. nakładem Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lu- belskiego ukazał się *Śpiewnik Liturgiczny*. Inicjatywę jego powstania podjęła Kon- ferencja Episkopatu Polski, idąc za sugestiami muzyków kościelnych świadomych konieczności dostosowania muzyki do potrzeb odnowionej liturgii. Na stronie tytu-

z instrumentami muzycznymi (był przedstawicielem takich firm, jak: *Blüthner, Steinway, Kaps, Quandt, Rönisch, Scheidmeyer*). Największe znaczenie dla rozwoju życia muzycznego na Śląsku w I poł. XX w. miało założone przez niego w 1910 r. Konserwatorium Muzyczne. Sam Cieplik był tam nauczycielem fortepianu i metodyki gry na fortepianie, organów, zasad muzyki i harmonii, chorału gregoriańskiego i liturgiki. Na początku XX w. założył wydawnictwo muzyczne, w którym publikował głównie pomoce dla uczniów konserwatorium. Zmarł 15 marca 1925 r. w Bytomiu; CHUDALLA, *dz. cyt.*, s. 27–28.

²⁰ *Chorał do modlitewników śląskich*, cz. I, Katowice 1966, s. V.

²¹ A. NOSSOL, *Przedmowa*, w: A. BĄCZKOWICZ, J. CHUDALLA, T. GALUSZKA I IN. (opr.) *Chorał opolski*, t. I, Opole 1985, s. 5.

łowej umieszczono uwagę, iż jest on zaaprobowany i zalecony przez Konferencję Episkopatu Polski do użytku liturgicznego. Aprobatę tę potwierdza w *Słowie wstępnym* Prymas Polski Józef Kardynał Glemp. Zwraca on uwagę, że śpiewnik stanowić ma obowiązujący wzorzec wykonywania pieśni. Wszystkie śpiewniki, jakie będą wydawane w przyszłości, muszą więc być zgodne co do tekstu i melodii ze *Śpiewnikiem Liturgicznym*. Poprzez określenie „księga wspomagająca liturgię” Ksiądz Prymas nadał śpiewnikowi bardzo wysoką i ważną rangę. Po *Słowie wstępnym* znajduje się nota *Od redakcji*. Autorzy podkreślają w niej rangę czynnego uczestnictwa w liturgii poprzez śpiew. Najobszerniejszą część śpiewnika stanowią śpiewy związane z liturgią Mszy św. a dalej śpiewy liturgii sakramentów świętych. Znaczną część stanowią także nieszpory i inne nabożeństwa.

Przedstawiony zbiór źródeł wydaje się wystarczający, by wskazać główne tendencje, jakie dominowały w poszczególnych okresach czasu wśród polskich wydawców, duszpasterzy i muzyków kościelnych w zakresie nieszpornego nabożeństwa ku czci Najświętszej Maryi Panny. Nieszpory o Najświętszej Maryi Pannie ukazały się po raz pierwszy w edycji śpiewnika z 1880 r. wydanego w Chicago²². Na karcie tytułowej tego zbioru znajdujemy informację, że wydanie drugie zostało poprawione i powiększone poprzez dodanie nieszporów po łacinie i po polsku²³. Niestety, autorowi niniejszego artykułu nie udało się dotrzeć do tego wydania. Najwcześniejsze wykorzystane tu wydanie śpiewniczka pochodzi z 1886 r. Jest to wydanie trzecie. Jednakże na podstawie badań R. Gradzika stwierdzamy, iż w kwestii nabożeństwa nieszpornego w wydaniu tym nie zaszły żadne zmiany w stosunku do wydania poprzedniego²⁴. Jest to pierwsza publikacja, w której zostały wyodrębnione Nieszpory na niedziele i święta oraz Nieszpory o Najświętszej Maryi Pannie, które autor określa tu jako „Psalmy na uroczystości Najświętszej Maryi Panny i święta Panien”²⁵. Możemy więc przyjąć, że wydanie *Śpiewniczka zawierającego Pieśni Kościelne z melodyjami dla użytku młodzieży szkolnej* z 1886 r. jest najwcześniejszą publikacją zawierającą polskie teksty i melodie nieszporów ku czci Matki Bożej, do jakiej udało się dotrzeć. Ponieważ jednak, jak zaznaczyliśmy wyżej, wydanie to nie różni się niczym pod względem zasobu repertuaru od chicagowskiego wydania z 1880 r., ten właśnie rok należy uznać za datę pierwszego pojawienia się tekstów i melodii nieszporów maryjnych w polskich śpiewnikach katolickich.

²² Bogatą historię wydań śpiewnika sygnowanego nazwiskiem ks. Jana Siedleckiego rozpoczyna małe, broszurowe wydanie z 1876 r. Ponieważ jednak nie zawiera ono nabożeństwa nieszpornego i nie podaje melodii do zawartych w nim tekstów 64 pieśni kościelnych, nie uwzględniamy go w naszym opisie. Również wydanie z 1878 r., zawierające, co prawda, nuty, nie będzie przedmiotem naszego zainteresowania, ponieważ brak w nim nieszporów.

²³ GRADZIK, *dz. cyt.*, s. 28.

²⁴ *Tamże*, s. 41n.

²⁵ J. SIEDLECKI, *Śpiewniczek zawierający Pieśni Kościelne z melodyjami dla użytku młodzieży szkolnej*. Wyd. 3 poprawione, Kraków 1886, s. 300.

2. Struktura niezpórów

Pierwotnym źródłem ludowego nabożeństwa niezpornego były codzienne, wieczorne modlitwy pierwszych gmin chrześcijańskich. W ciągu wieków ich spontaniczne modlitwy zaczęto ujmować w pewne prawa i reguły. Stopniowo ta liturgiczna modlitwa Kościoła, oparta przede wszystkim na psalterzu, stała się wyłączną własnością duchowieństwa, zakonników i zakonnice. Zatrzymamy się teraz nad najbardziej nas interesującą godziną brewiarzową, niezporemami, by zobaczyć zmiany, jakie zachodziły w ciągu wieków w jej strukturze. Potem przyjrzymy się niezporem maryjnym zamieszczonym w omawianych źródłach, by stwierdzić, czy reformy godzin ściśle liturgicznych znalazły swoje odzwierciedlenie w niezpórach jako nabożeństwie ludowym.

„Zgodnie z czcigodną tradycją całego Kościoła za główne części codziennego oficjum należy uważać Jutrznę jako modlitwę poranną i Nieszpory jako modlitwę wieczorną i tak je odprawiać”²⁶ W ten sposób *Ogólne wprowadzenie do Liturgii Godzin* podkreśla uprzywilejowane miejsce tych dwóch godzin brewiarzowych. Nieszpory w dzisiejszej formie, tj. od 1971 r., to owoc wielowiekowych przemian i reform, jakim podlegała cała wspólna modlitwa Kościoła. Zachowując przez cały czas zasadnicze elementy strukturalne — psalmy, czytania biblijne, modlitwy — przechodziły w ciągu wieków różne zmiany zarówno w zakresie wewnętrznym, jak i w samej strukturze. Rozwój szedł dwoma nurtami: poprzez wspólnoty monastyczne i poprzez ważniejsze ośrodki diecezjalne²⁷ Dla porządku zakonnego istotną rolę odegrała reforma św. Benedykta. Według jego reguły nieszpory miały następujący układ: swego rodzaju klamrą spinającą całe nabożeństwo było wprowadzenie „Boże, ku wspomózeniu” i zakończenie Modlitwą Pańską; dalej następowały cztery psalmy z antyfonami, lekcja, responsorium, hymn, werset, kantyk z Ewangelii i prośba litanijna²⁸. *Cursus Ecclesiae Romanae* początkowo używany był tylko w bazylikach Rzymu. Przewidywał on dla każdej godziny brewiarzowej tylko psalmy i lekcje, bez modlitw wstępnych i hymnów. Oficjum kończyło się śpiewem *Ojcze nasz*. Gdy w liturgii uczestniczył papież, śpiewano jeszcze orację. Według tego porządku rzymskiego, który z czasem stał się wzorem dla innych kościołów świata łacińskiego, nieszpory zaczynały się wersem *Deus in adiutorium* i *Gloria Patri*, po którym odmawiano pięć psalmów z antyfonami, a po nich następowało krótkie czytanie, werset, *Magnificat* z antyfoną, *Kyrie eleison* i *Ojcze nasz* lub kolekta dzienna. Na koniec dodawano prośby ferialne²⁹

²⁶ OWLG 37, w: *Liturgia godzin. Codzienna modlitwa Ludu Bożego*, t. I, Poznań 1982, s. 42.

²⁷ W GŁOWA, *Historia i teologiczna myśl poszczególnych godzin*, w: W. ŚWIERZAWSKI (red.), *Liturgia uświęcenia czasu*, Kraków 1984, s. 52–53.

²⁸ Św. Benedykt z Nursji. *Reguła – Żywot – Komentarz*, przygotowali benedyktyni tyńceccy, Warszawa 1979, s. 33–35.

²⁹ GŁOWA, *dz. cyt.*, s. 54–55.

Od 1568 r. obowiązywał nowy brewiarz, zatwierdzony przez papieża Piusa V. W nieszpórach odmawiano po kolei: *Pater noster*, *Ave Maria*, pięć psalmów z antyfonami, kapitulum, responsorium, hymn, kantyk Maryi (*Magnificat*) wraz z antyfoną, orację i ewentualne komemoracje, a w końcu antyfonę *Salve Regina*³⁰.

Brewiarz Piusa V utrzymywał się przez całe wieki zasadniczo bez żadnych zmian. W reformie dokonanej przez papieża Piusa X w 1911 r. schemat nieszpórów pozostał niezmienny. Zasadnicza zmiana dokonała się dopiero po Soborze Watykańskim II. Nieszpory zaczynają się tutaj werselem wprowadzającym *Boże, wejrzyj i Chwała Ojcu* oraz *Alleluja* (opuszczane w okresie Wielkiego Postu). Po tym wstępie odmawia się hymn, a następnie psalmodię. Psalmodia nieszpórów składa się z dwóch psalmów (czasem są to dwie części jednego psalmu dłuższego) oraz z kantyku zaczerpniętego z listów apostoelskich lub z Apokalipsy. Po psalmach jest krótkie czytanie Pisma Świętego (można również, w zależności od potrzeb duszpasterskich, wziąć czytanie dłuższe), a po nim w przypadku odprawiania nieszpórów z ludem zaleca się homilię i chwilę milczenia. Jako odpowiedź na usłyszane słowo Boże odmawia się krótkie responsorium. Punktem kulminacyjnym liturgii nieszpórów jest kantyk Najświętszej Maryi Panny *Uwielbiaj duszo* wraz z antyfoną. Po nim mają miejsce modlitwy wstawiennicze, Modlitwa Pańska i modlitwa końcowa³¹.

Przed posoborową reformą brewiarza właściwym podmiotem sprawującym liturgię był celebrans. Wierni uczestniczący w nabożeństwie byli tylko świadkami tego wydarzenia. Oficjalnym językiem liturgii był język łaciński. Dlatego nabożeństwo nieszporne w języku polskim nie mogło być traktowane jako liturgiczne. Mimo to, autorzy śpiewników zachowywali liturgiczną strukturę tej godziny brewiarzowej. Ta „liturgiczność” nieszpórów dotyczyła przede wszystkim zachowania najistotniejszych elementów składowych tej godziny i ich wzajemnego układu. Tym podstawowym elementem były przede wszystkim psalmy. Nieszpory maryjne zamieszczone w poszczególnych śpiewnikach wykazują się jednak zróżnicowaniem względem siebie. W poszczególnych źródłach są one różnie tytułowane, mają różny układ związany z posoborową reformą Liturgii Godzin, nie wszystkie wreszcie śpiewniki zamieszczają antyfony do psalmów, *Magnificat* czy też responsoria i teksty modlitw wstawienniczych. Poniżej przedstawimy zestawienie podstawowych różnic występujących w omawianych źródłach.

2.1. Tytuły

Nieszpory maryjne były publikowane pod różnymi tytułami:

- (1) *Psalmy na uroczystości Najświętszej Maryi Panny i święta Panien* — S1, S2;
- (1a) *Nieszpory o Najświętszej Maryi Pannie i na święta Panien* — S3, Sz1;

³⁰ *Tamże*.

³¹ OWLG 41–54.

- (2) *Nieszpory o Najświętszej Maryi Pannie* — S4, S5, H, Gi, Ci, ChOp, Lw, SL, Sz2, R1;
- (3) *Psalm na Uroczystości Najświętszej Maryi Panny* — Fl;
- (3a) *Nieszpory na Uroczystość Najświętszej Maryi Panny* — Maz;
- (4) *Nieszpory na Uroczystości i Święta Najświętszej Maryi Panny* — R2;
- (5) *Nieszpory o Niepokalanym Poczęciu Matki Bożej* — Cha;
- (6) *Nieszpory na święta maryjne* — ChS.

Ta różnorodność tytułów wynika przede wszystkim z przeznaczenia nieszporów na konkretne święto lub też z własnej inicjatywy poszczególnych autorów bądź redaktorów śpiewników. Najczęściej stosowano nazwę *Nieszpory o Najświętszej Maryi Pannie* (10).

2.2. Układ

Reforma Liturgii Godzin z 1971 r. musiała znaleźć swoje odzwierciedlenie w publikowanych w śpiewnikach nieszporach. Stanowi ona pewien punkt graniczny oddzielający nieszpory w układzie tradycyjnym, opartym na brewiarzu wydanym po Soborze Trydenckim, od nieszporów w układzie nowym. Wśród śpiewników są jednak i takie, które, mimo iż wydane były już po wprowadzeniu nowej Liturgii Godzin, zamieszczały nieszpory w układzie tradycyjnym (Cha, także wydanie 34-te Siedleckiego z grupy S4). Wynika to najprawdopodobniej z faktu, iż nieszpory w języku narodowym nigdy dotąd nie były traktowane jako liturgia w ścisłym tego słowa znaczeniu (tę sprawował jedynie celebrans), lecz jako nabożeństwo ludowe, które miało utrwaloną formę w tradycyjnym układzie. Stopniowo jednak zalecenia Konstytucji apostolskiej *Laudis canticum* Pawła VI z 1 listopada 1970 r. wywierały wpływ na wydawców i redaktorów śpiewników³².

- (1) Układ tradycyjny — S1, S2, S3, S4, Lw, H, Gi, Ci, Maz, Fl, Sz1, Sz2, R1;
- (2) Układ nowy — S5, ChOp, SL, R2.

2.3. Zamieszczanie antyfon do psalmów

Zdecydowana większość śpiewników nie zamieszcza antyfon do psalmów i do *Magnificat*. Jeżeli pojawiały się one w jakichś śpiewnikach, to związane były z nieszporami niedzielnymi bądź o Najświętszym Sakramencie. Brak ich natomiast w nieszporach maryjnych. Z omawianych w tej pracy śpiewników antyfony posiadają tylko ChOp, Cha, SL. Przy czym obecność antyfon w Cha wynika przede wszyst-

³² „Liturgia Godzin jest modlitwą całego Ludu Bożego; ułożono ją więc w ten sposób, by mogli w niej uczestniczyć nie tylko duchowni, ale także i osoby zakonne oraz wierni świeccy”; PAWEŁ VI, Konstytucja apostolska *Laudis canticum*, w: *Liturgia godzin. Codzienna modlitwa Ludu Bożego*, t. I, Poznań 1982, s. 14.

kim z konkretnego przeznaczenia tych nieszpórów na uroczystość Niepokalanego Poczęcia NMP.

2.4. Teksty

Polskie teksty stosowane w nieszpórach maryjnych są dosłownymi bądź poetyckimi tłumaczeniami tekstów łacińskich. Ponieważ jako formę tego pierwotnie wyłącznie ludowego nabożeństwa przyjęto formę liturgicznych godzin łacińskich, dlatego znalazły się w nim te same elementy składowe: psalmy, hymny, *Magnificat*, antyfony maryjne.

2.4.1. Psalmi

Według brewiarza z 1568 r., w skład nieszpórów wchodziło pięć psalmów. W nieszpórach maryjnych były to: Ps 110 (109) – *Dixit Dominus*; Ps 113 (112) – *Laudate pueri*; Ps 122 (121) – *Laelatus sum*; Ps 127 (126) – *Nisi Dominus*; Ps 147B (147) – *Lauda Jerusalem*. W omawianych śpiewnikach wszystkie te psalmy podawano w tłumaczeniu F. Karpińskiego. Ten układ pięciu psalmów podają następujące śpiewniki: S1, S2, S3, S4, Lw, H, Ci, Gi, ChS, Sz1, Sz2, R1, Cha. Jedynie Maz podaje dwa pierwsze psalmy w innym, nieznanym tłumaczeniu, pozostałe zaś trzy psalmy są w przekładzie Karpińskiego. Układ pięciu psalmów, ale ze zmienionym psalmem drugim zamieszczono w Fl. Zamiast Ps 110 (109) podano Ps 111 (110) – *Confitebor*. Duża różnorodność w stosowaniu psalmów pojawia się w momencie dostosowania psalmodii nieszpórów maryjnych do odnowionej Liturgii Godzin. Układ trzech psalmów podają cztery śpiewniki — S5, ChOp, R2, SL. W każdym z nich jednak dobrane są różne psalmy bądź kanty z Listu do Efezjan:

S5 — Ps 113 (112); Ps 147B (147); kantyk Ef 1,3-10;

ChOp — Ps 122 (121); Ps 127 (126); kantyk Ef 1,3-10 lub Ps 147B (147) — dokładnie taki układ, z możliwością wyboru między kantykiem a Ps 147B, proponuje polskie wydanie *Liturgia Horarum*;

R2 — Ps 122 (121); Ps 127 (126); Ps 113 (112);

SL — Ps 122 (121); Ps 127 (126); Ps 147B(147).

2.4.2. *Magnificat*

W omawianych śpiewnikach wykorzystano trzy różne tłumaczenia kantyku Najświętszej Maryi Panny. Są to następujące teksty:

- (1) „Uwielbiaj duszo moja sławę Pana mego, chwal Boga Stworzyciela tak bardzo dobrego” — S1, S2, S3, S4, S5, ChOp, SL, F1, Sz2, R2, Cha, Sz1 (w nieszpórach niedzielnych);
- (2) „Wielbij duszo moja Pana, któraś od niego wybrana” — S3, ChOp, ChS, SL, Maz, Sz1, Sz2;
- (3) „Wielbi dusza moja Pana i rozradował się duch mój w Bogu Zbawicielu moim” — Lw, H, Gi, Ci, ChOp, ChS, R1.

Niestety, nie znamy czasu powstania ani autorstwa tych przekładów. Wiadomo jedynie, że incipit „Wielbi dusza moja swego Pana” znajduje się w zbiorze S. Grochowskiego *Hymny, prozy i kantyki* z 1598 r. Wiemy też, że polskie tłumaczenia *Magnificat* funkcjonowały w śpiewnikach co najmniej od XVIII w.³³

Ciekawym przedmiotem badań są hymny³⁴ oraz antyfony maryjne³⁵, które jednak nie wchodzą w zakres naszej pracy.

Wykorzystane w niniejszym opracowaniu śpiewniki stanowią bardzo zróżnicowany materiał źródłowy. Znajdujemy tu pozycje adresowane do młodzieży szkolnej, do ogółu wiernych, do organistów. Wydawane były na terenie niemal całej Polski — Kraków, Warszawa, Olsztyn, Bytom, Opole, Pelplin, Lublin, Płock. Ośrodki te

³³ PAWLAK, *dz. cyt.*, s. 9.

³⁴ Wszystkie omawiane śpiewniki jako hymn stosują polski przekład hymnu łacińskiego *Ave, maris stella*. Przekład ten funkcjonuje w różnych wersjach: (1) „Witaj Gwiazdo morska, dziwna Matko Boska, wieczna Panno, przez Cię pewne w niebo wejście” (S1); (2) „Witaj Gwiazdo morska, wielka Matko Boga, Panno zawsze czysta, Niebios bramo błoga” (ChOp, R1); (3) „Witaj Gwiazdo morza, wielka Matko Boża, i zawsze Dziewico, niebios Przewodnico” (S2, S3, S4, S5, ChS, Sz1, Sz2, Cha, Fl — dodaje refren w następującym brzmieniu: „Ciebie prosimy usłysz nas, Twemu Synowi poleć nas, O Panno Mario”); (4) „Witaj Gwiazdo morza, wielka Matko Boga, Panno zawsze czysta, bramo niebios błoga (Lw, SL, R2, Ci — „wdzięczna” zamiast „wielka”); (5) „Witaj Gwiazdo morza, Matko niepojęta, Witaj bramo nieba, zawsze Panno święta” (Maz). Tłumaczenie drugie pochodzi prawdopodobnie ze śpiewnika J. Surzyńskiego; przekład trzeci przypisuje się J. Wujkowi; przekład czwarty zaczerpnięto z księgi liturgicznej *Obrzędy pogrzebu*. Autor (-rzy) pozostałych przekładów są nieznani. Ponadto, jako hymn w niesporach maryjnych wykorzystywana była również polska pieśń *Witaj, mórz Jutrzenko* w tłumaczeniu T. Karyłowskiego (S3, ChOp) oraz pieśń *Gwiazdo morza głębokiego*, zaczerpnięta ze śpiewnika Mioduzewskiego.

³⁵ W niesporach maryjnych stosowano cztery antyfony maryjne w zależności od okresu liturgicznego. I tak: *Alma Redemptoris Mater* — od Adwentu do 2 lutego; *Ave Regina caelorum* — od 3 lutego do Wielkanocy; *Regina caeli* — w czasie wielkanocnym; *Salve Regina* — w okresie zwykłym. W omawianych śpiewnikach występowały one w różnych tłumaczeniach. Ich zastosowanie w poszczególnych śpiewnikach przedstawia się w sposób następujący: (1) *Alma Redemptoris Mater* — „Matko Odkupiciela z wieści najślawniejsza” (S1, S2, S3, S4, Lw, ChS, Fl, Sz1, Sz2); — „Święta Matko Zbawiciela” (Lw, Maz, R1); — „Panno Maryjo, Matko wsławiona” (ChS); — „Ślawna Matko Zbawiciela” (ChS); (2) *Ave Regina caelorum* — „Bądź pozdrowiona Królowa niebieska” (S1, S2, S3, S4, ChS, Fl, Sz1, Sz2); — „Witaj Królowo, Gwiazdo niebieska” (ChS); — „Witaj, Królowo niebianów” (R1); (3) *Regina caeli* — „Królowa nieba. Królowa nieba wesel się, Alleluja” (S1); — „Królowa niebieska wesel się Maryja” (S1, S2, Maz, Fl); — „Ciesz się Królowa Anielska” (S1, S2, S3, Lw, ChS, Fl, Sz1, Sz2); — „Wesel się Królowo miła” (S3, S4, ChS, Maz, Sz1, Sz2); — „Królowo Niebieska wesel się Alleluja, Albowiem, któregoś zaszłużyła nosić. Alleluja” (Lw, Maz, R1); — „Królowo nieba. Panno Maryjo” (ChS); — „Raduj się nieba Królowo” (ChS); — „Wesel się Królowo rajską” (ChS); — „Maryjo Panno czysta” (Maz); (4) *Salve Regina* — „Witaj Królowo, Matko litości” (S2, S3, S4, Lw, ChS, Maz, Fl, Sz2). Antyfony maryjnych zgodnie z nowymi przepisami liturgicznymi nie zamieściły już śpiewniki: S5, ChOp, SL, Cha, H, Gi, Ci. Największą liczbę przekładów posiada antyfony *Regina caeli* (10), potem *Alma Redemptoris Mater* (4), *Ave Regina caelorum* (3) i wreszcie *Salve Regina* (1). Niestety, o pochodzeniu i autorstwie poszczególnych tłumaczeń wiemy bardzo niewiele. Notka przy antyfonie *Matko Odkupiciela* w S4 mówi nam, iż ułożył ją w IX w. Herman Contractus, zaś tekst polski pochodzi z XVIII w. Ten sam śpiewnik podaje również XVIII w. jako czas pochodzenia antyfony *Bądź pozdrowiona Królowo niebieska*, zaś autor antyfony *Wesel się Królowo miła* ukryty jest pod inicjałami J.W

swym oddziaływaniem obejmują zdecydowaną większość terytorium kraju. Zebrany materiał zawiera nieszpory maryjne w układzie przed reformą posoborową, jak również uwzględniające zmiany wprowadzone po Soborze Watykańskim II. Należy w tym miejscu jeszcze raz zaznaczyć, iż w Polsce wydawano również bardzo dużo śpiewników i modlitewników zawierających nieszpory maryjne ale bez nut, które nie były tu brane pod uwagę. Być może bardziej szczegółowe poszukiwania doprowadziłyby do odkrycia jeszcze innych publikacji Nieszporów o Najświętszej Maryi Pannie związanych z kultem lokalnym. Wydaje się jednak, że zgromadzony materiał jest w zupełności wystarczający, by na jego podstawie wyciągać wnioski natury ogólnej dotyczące funkcjonowania na terenach naszego kraju nieszporów maryjnych w języku polskim.